ΣΥΜΒΟΛΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΛΜΥΡΑ

—*Όψεις της σημιτικής θρησκευτικής ζωής*

Το Νομισματικό Μουσείο φιλοξενεί μια ιδιότυπη ομάδα αρχαίων τεχνουργημάτων, τα οποία αναγνωρίζονται ως *σύμβολα* (*tesserae*) της Παλμύρας. Πρόκειται για πήλινα πλακίδια σε ποικίλα και ιδιόμορφα σχήματα, με έκτυπες παραστάσεις συνήθως και στις δύο όψεις και με επιγραφές στην αραμαϊκή. Πιθανότατα χρησιμοποιούνταν για την πρόσβαση σε τελετουργικά γεύματα ή για τη διανομή φαγητού μετά από θυσίες. Χρονολογούνται ανάμεσα στον 1ο και τον 3ο αι. μ.Χ. και παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τις θεότητες της Παλμύρας και τη σημιτική θρησκευτική ιστορία γενικότερα.

ΣΤΑΜΑΤΟΥΛΑ ΜΑΚΡΥΠΟΔΗ
Αρχαιολόγος, Υποψήφια διδάκτωρ ΕΚΠΑ
Επιγραφικό και Νομισματικό Μουσείο

01
Σύμβολο εξαγωνικού σχήματος. 26 χιλιοστά. Όψη α: Προτομή ιερέα κατά μέτωπο. Όψη β: Δύο ανθρώπινες μορφές. Πιθανώς σκηνή συμποσίου. Στα αριστερά διακρίνεται αποτύπωμα ιδιωτικής σφραγίδας. Στο έξεργο επιγραφή. Αρ. ΝΜ 214/2005. Επιγραφικό και Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα.

02
Σύμβολο τετράγωνου σχήματος. 16x16 χιλιοστά. Όψη α: Προτομή θεότητας. Εκατέρωθεν άστρα. Όψη β: Στεφάνι. Αρ. ΝΜ 229/2005. Επιγραφικό και Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα.

03
Σύμβολο ορθογώνιου σχήματος. 13x12 χιλιοστά. Όψη α: Δύο ανθρώπινες μορφές εκατέρωθεν βωμού. Σκηνή προσφοράς θυμιάματος. Όψη β. Δύο θεότητες σε ανάκλιντρα. Παράσταση ιερού γάμου. Στο έξεργο επιγραφή. Αρ. ΝΜ 235/2005. Επιγραφικό και Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα.

01

α

β

02

α

β

03

α

β

© ΥΠΠΟΑ/ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Η ΠΑΛΜΥΡΑ, ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΗ ΠΟΥ ΑΝΗΚΕΙ ΣΗΜΕΡΑ ΣΤΗ ΣΥΡΙΑ, ΧΤΙΣΜΕΝΗ σε όαση, γνώρισε μεγάλη ακμή κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Η μοίρα της πόλης συνδέθηκε με τη βασίλισσα Ζηνοβία, εκείνη που τελευταία επαναστάτησε κατά των Ρωμαίων, οι οποίοι και κατέστρεψαν τελικά την πόλη το 272/3 μ.Χ. Ανεξάρτητη πόλη μετά την επικράτηση των Σελευκιδών στη Συρία, η Παλμύρα αποτελούσε εμπορικό σταθμό ανάμεσα στον Ευφράτη και στη Μεσόγειο θάλασσα. Η ελληνορωμαϊκή παράδοση και η θέση της στο μεταίχμιο της ρωμαϊκής και της παρθικής επικράτειας δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη ενός ιδιαίτερου πολιτισμού[1].

Τα *σύμβολα*, *tesserae* / *tessères*, της Παλμύρας, όπως αναφέρονται στη βιβλιογραφία, αποτελούν μια ιδιότυπη κατηγορία αρχαίων τεχνουργημάτων[2]. Πρόκειται για πλακίδια σχεδόν αποκλειστικά πήλινα, διαφόρων σχημάτων, που φέρουν έκτυπες παραστάσεις, συνήθως και στις δύο όψεις τους. Οι μελετητές έχουν εκφράσει την άποψη ότι τα αντικείμενα αυτά διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στο πλαίσιο των θρησκευτικών τελετών της πόλης της Παλμύρας, καθώς χρησιμοποιούνταν για την πρόσβαση σε τελετουργικά γεύματα ή σε διανομές που ακολουθούσαν ορισμένες θυσίες. Χρονολογούνται ανάμεσα στον 1ο και τον 3ο αι. μ.Χ. και παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τις θεότητες της Παλμύρας και τη σημιτική θρησκευτική ιστορία γενικότερα[3].

Η χρήση αντικειμένων αυτού του τύπου ήταν συνήθης τόσο στην Εγγύς Ανατολή και τους πολιτισμούς του Αιγαίου ήδη από την Εποχή του Χαλκού, όσο και στον ελληνορωμαϊκό κόσμο. Στη διεθνή βιβλιογραφία ονομάζονται *tokens* και *jetons* (=μάρκες, αγγλικά και γαλλικά αντίστοιχα), καθώς θεωρείται ότι χρησιμοποιούνταν όπως σήμερα οι μάρκες. Οι επιστήμονες τα ερμηνεύουν ως αποδεικτικά ταυτότητας, αντίτιμα αξίας ή συμβολικό χρήμα. Τα tokens στην Εγγύς Ανατολή, όπου εντοπίζονται ήδη από την 8η προχριστιανική χιλιετία, αποτελούσαν μαζί με τα κοινά σφραγίσματα (*sealings*)[4] —τουλάχιστον από την 6η χιλιετία π.Χ. και εξής— δύο συνιστώσες στο πλαίσιο ενός κοινού γραφειοκρατικού συστήματος. Η ανεύρεσή τους, κυρίως σε ιερούς χώρους αλλά και σε σημαντικούς τάφους, τους προσέδωσε μια ιδιαίτερη σχέση με την εξουσία και την ελίτ που είχε τον έλεγχο της οικονομίας και της διανομής των αγαθών[5]. Ενσφράγιστα τεχνουργήματα από πηλό, χωρίς ίχνη προσάρτησης ή ανάρτησης, χρονολογούνται στους μινωικούς και τους μυκηναϊκούς χρόνους. Έχει θεωρηθεί ότι είχαν χαρακτήρα διαπιστευτηρίων, αποδείξεων ή ενδεχομένως ακόμα και νομισμάτων —με την ευρύτερη έννοια— σε μια προκερματική κοινωνία[6]. Το γραφειοκρατικό σύστημα στο οποίο εντάσσονταν χάθηκε μετά την παρακμή του μυκηναϊκού πολιτισμού. Αντικείμενα που χαρακτηρίζονται ως tokens επανεμφανίσθηκαν στην Εύβοια και την Αττική από τα μέσα του 9ου αι. π.Χ.[7].

Ο όρος tessera χρησιμοποιήθηκε κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους για να αποδοθεί ο ελληνικός όρος *σύμβολον*. Ως *σύμβολα* χαρακτηρίζονται μικρού μεγέθους πλακίδια, συχνά κερματόμορφα, από μέταλλο (χαλκό, μόλυβδο, σίδηρο), πηλό, οστό ή ύαλο, ενσφράγιστα, αλλά και εγχάρακτα. Τα *σύμβολα* όμως δεν είναι αποκλειστικά κερματόμορφα, όπως υποδηλώνει ο λατινικός όρος tessera, ο οποίος ετυμολογικά παραπέμπει σε τετράγωνο ή τουλάχιστον τετράπλευρο σχήμα, το οποίο επιβεβαιώνουν, σε αρκετές περιπτώσεις, τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος[8]. Οι γραπτές πηγές αναφέρουν ξύλινα *σύμβολα*, τα οποία δεν έχουν διασωθεί[9]. *Σύμβολα* και tesserae φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκαν τόσο στην Αθήνα όσο και στη Ρώμη για τη διανομή αγαθών[10]. Ο όρος *σύμβολον*, βάσει των γραπτών πηγών, ταυτίζεται με διαπιστευτήρια επισήμων αρχών[11]. Έχουν επίσης ερμηνευθεί ως σύμβολα ταυτότητας, ως εισιτήρια εισόδου σε θεατρικές παραστάσεις, δικαστήρια ή συνελεύσεις πολιτών, ως αρχειακά τεκμήρια των σφραγιδογλύφων, ως πιόνια παιχνιδιών, χαρώνειοι οβολοί ή ακόμα και φυλαχτά[12].

Το Νομισματικό Μουσείο διαθέτει μια μικρή συλλογή πήλινων σφραγισμάτων και *συμβόλων*, τα οποία δεν έχουν μελετηθεί ενδελεχώς[13]. Μελετώντας τη

04

Σημειώσεις

1 Raja 2015b, σ. 329.

2 Προτιμάται η χρήση του ελληνικού όρου *σύμβολον* αντί του λατινικού tessera, προκειμένου να αποφευχθεί τυχόν σύγχυση που θα προκαλούσε στον μη ειδικό αναγνώστη η κλίση της λατινικής λέξης εντός του κειμένου (tessera–tesserae/ tesserae–tesserarum κ.λπ.).

3 Ingholt κ.ά. 1955, σ. iv.

4 Τα κοινά σφραγίσματα (sealings) ασφάλιζαν κιβώτια, σάκους, αγγεία, ερμάρια, θύρες ή και έγγραφα. Φέρουν ίχνη ανάρτησης ή προσάρτησης στα ανωτέρω αντικείμενα σε αντίθεση με τα tokens τα οποία ήταν αυτόνομα διοικητικά τεκμήρια.

5 Schmandt–Besserat 1994, σ. 13–28, ιδιαιτ. 13, 15–17 και 20–22.

6 Σχετικά με τη χρήση των roundels και noduli, βλ. Müller 1999, σ. 339–399, συγκεκριμένα: σ. 361. Επίσης, Panagiotopoulos 2014, σ. 41, 43, 120.

7 D'Onofrio 2007, σ. 85–103, σ. 90 κ.ε.

8 Virlouvet 1995, σ. 342, 352.

9 Virlouvet 1995, σ. 321. Σβορώνος 1898, σ. 80.

10 Lang / Crosby 1964, σ. 77–78. Virlouvet 1995.

11 Bonner 1908, σ. 400–401.

12 Davidson / Thompson 1943, σ. 107–108. Rostovtzeff 1905, σ. 110–124. Σβορώνος 1898, σ. 64, 76, και Σβορώνος 1905, σ. 324.

13 Μετά τη δημοσίευση του αείμνηστου Ι. Σβορώνου για τα πήλινα σύμβολα το 1905 (βλ. σημ. 12), παρότι η συλλογή εμπλουτίστηκε, δεν πραγματοποιήθηκε κάποια σχετική μελέτη.

συλλογή αυτή εντόπισα ορισμένα αντικείμενα, ιδιαίτερης τεχνοτροπίας, η οποία τα απομάκρυνε από τα τεχνουργήματα του ελληνικού πολιτισμού[14]. Το χρώμα, η ποιότητα και η σύνθεση του πηλού μαρτυρούσαν την κοινή τους προέλευση, ενώ τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά και οι επιγραφές, σε σημιτική γλώσσα (αραμαϊκή), οδηγούσαν στην Ανατολή. Η βιβλιογραφική έρευνα τελικά υπέδειξε την Παλμύρα[15].

Διασπορά και τεχνικά χαρακτηριστικά

Τα *σύμβολα* της Παλμύρας αποτελούν ένα μεγάλο σύνολο που αριθμεί σήμερα περίπου 1.500 αντικείμενα[16]. Το μεγαλύτερο μέρος του συνόλου βρίσκεται στο Εθνικό Μουσείο της Συρίας, στη Δαμασκό, και προέρχεται από τις ανασκαφές που διενεργήθηκαν στην Παλμύρα, από έρευνες που λάμβαναν χώρα στα περίχωρα και από παραδόσεις ιδιωτών ή συλλεκτών. Μεγάλος αριθμός *συμβόλων* από την Παλμύρα έχει αναφερθεί ότι φυλάσσεται σε μεγάλα και μικρότερα μουσεία του κόσμου, στην Αγγλία (Βρετανικό Μουσείο, Ashmolean Museum), το Βέλγιο (Musée du Cinquantenaire, Musée de Namur), τη Δανία (Γλυπτοθήκη Ny Carlsberg), τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής (American Numismatic Society, Μουσείο Πανεπιστημίου της Πενσυλβάνια), τη Γαλλία (Cabinet des médailles de la Bibliothèque Nationale, Μουσείο Λούβρου), τον Λίβανο (Μουσείο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου της Βηρυτού, Εθνικό Μουσείο του Λιβάνου), την Παλαιστίνη (Μουσείο Φραγκισκανών μοναχών), τη Ρωσία (Μουσείο Ερμιτάζ, Ιστορικό Ινστιτούτο, Ιστορικό Μουσείο της Μόσχας), την Ελβετία (Εθνογραφικό Μουσείο της Βασιλείας, Μουσείο της Γενεύης), την Τουρκία (Μουσείο Κωνσταντινουπόλεως), καθώς και σε μεγάλο αριθμό ιδιωτικών συλλογών[17].

Το υλικό φαίνεται ότι διασκορπίστηκε ήδη από τα μέσα του 19ου αι., καθώς αναφέρεται για πρώτη φορά στη βιβλιογραφία το 1858[18]. Η πρώτη συστηματική μελέτη του πραγματοποιήθηκε κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ το 1955 δημοσιεύθηκε η πρώτη Συλλογή (Recueil) του υλικού[19]. Συμπληρωματικές δημοσιεύσεις πραγματοποιήθηκαν το 1959 με την παρουσίαση των νέων ευρημάτων που προέκυψαν από τις ανασκαφές της ελβετικής αρχαιολογικής αποστολής στο ιερό του Baalshamîn στην Παλμύρα, μεταξύ των ετών 1954 και 1956[20]. Συστηματικότερη μελέτη του συνόλου δημοσιεύθηκε το 1962[21]. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών που έλαβαν χώρα τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αι., τόσο από το Τμήμα Αρχαιοτήτων της Συρίας όσο και από διάφορες διεθνείς αποστολές, εντοπίστηκαν περισσότερα *σύμβολα*. Στις περιπτώσεις αυτές τα ανασκαφικά δεδομένα παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες. Δύο μεγάλα σύνολα προέρχονται από ιερά ενισχύοντας τη σχέση των αντικειμένων αυτών με θρησκευτικές τελετές[22].

Τα *σύμβολα* της Παλμύρας είναι σχεδόν αποκλειστικά πήλινα. Ελάχιστα έχουν παραχθεί από χαλκό, ύαλο, μόλυβδο και σίδηρο[23]. Οι διαστάσεις όσων σώζονται ακέραια κυμαίνονται ανάμεσα στα 9 και τα 35 χιλιοστά. Τα περισσότερα φέρουν παράσταση και στις δύο όψεις, ενώ ελάχιστα στη μία μόνο όψη. Τα σχήματά τους παρουσιάζουν εξαιρετικά μεγάλη ιδιομορφία και ποικιλία. Ανάμεσα σε αυτά συγκαταλέγονται λογχοειδή, μηνοειδή, φυλλόσχημα, *σύμβολα* σε σχήμα ναΐσκου, βωμού και ταφικών στηλών, σε σχήμα αραβικής ασπίδας, πολυγωνικά, ορθογώνια, κυκλικά κ.λπ.[24]. Ο πηλός τους παρουσιάζει χρωματική ποικιλία που οφείλεται σε φυσικά μεταλλικά άλατα[25]. Συχνά διατηρούν ίχνη ερυθρού βερνικιού (εικ. 3)[26].

Από την Παλμύρα στο Νομισματικό Μουσείο της Αθήνας

Τα *σύμβολα* που εντοπίστηκαν στο Νομισματικό Μουσείο και είναι δυνατό να αποδοθούν στην Παλμύρα (εικ. 1–3, 6–8) έχουν παραχθεί όλα από πηλό ανοιχτού καστανού χρώματος (υπόφαιο). Βάσει της ομοιότητας του πηλού και των παραστάσεων, εκείνα που είναι δυνατό να ταυτιστούν με σχετική βεβαιότητα δεν φαίνεται να ξεπερνούν τα δεκαπέντε σε αριθμό. Από αυτά θα παρουσιάσουμε όσα διατηρούν

04
Η δυτική κιονοστοιχία του ιερού του Baalshamîn. Προέλευση φωτογραφίας: Αρχείο καθηγητή B.J. Yon.

14 Τα αντικείμενα αυτά αποτελούσαν μέρος ενός συνόλου πήλινων ενσφράγιστων αντικειμένων (76 πήλινων σφραγισμάτων, όπως είχαν αρχικά καταχωρηθεί στα βιβλία του Μουσείου), τα οποία παραδόθηκαν (χωρίς απαίτηση για αμοιβή) στο Νομισματικό Μουσείο τον Νοέμβριο του 2005 από το συλλέκτη Α. Κύρου.

15 Ευχαριστώ θερμά τον πρόεδρο και τα μέλη του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Αττικής για την ομόφωνη θετική τους γνωμοδότηση, η οποία επέτρεψε τη μελέτη αυτού του σημαντικού υλικού. Επίσης ευχαριστώ από καρδιάς όσους με στήριξαν ηθικά σε αυτή την προσπάθεια.

16 Raja 2015a, σ. 165.

17 Ingholt κ.ά. 1955, σ. vi–viii.

18 Mesnil du Buisson 1962, σ. 14, όπου αναφέρεται η σχετική βιβλιογραφία.

19 Ingholt κ.ά. 1955.

20 Dunant 1959, σ. 102–110, πίν. XIV.

21 Mesnil du Buisson 1962.

22 Al-As'Ad κ.ά. 2005, σ. 1–10.

23 Ingholt κ.ά. 1955, σ. 169.

24 Για τα σχήματα, βλ. Mesnil du Buisson 1962, σ. 23–26.

25 Mesnil du Buisson 1962, σ. 20. Σχετικά με τα χρώματα του πηλού, βλ. και Dunant 1959, σ. 103.

26 Mesnil du Buisson 1962, σ. 20.

τις παραστάσεις τους σε καλύτερη κατάσταση και είναι δυνατό να αποδοθούν στο σύνολο της Παλμύρας με απόλυτη βεβαιότητα. Τα υπόλοιπα έχουν —άλλα περισσότερες, άλλα λιγότερες— πιθανότητες να περιληφθούν στο σύνολο. Η ποιότητα του πηλού τους, το χρώμα και η υφή των επιφανειών τους, αλλά και οι σφραγίδες τους παρουσιάζουν συγγένεια με τα καλύτερα σωζόμενα, όμως η κατάσταση διατήρησής τους επιβάλλει περαιτέρω έρευνα, η οποία ελπίζουμε ότι θα αποδώσει περισσότερα συμπεράσματα[27].

Τύποι συμβόλων, κατασκευή και θεματολογία

Οι παραστάσεις που εικονίζονται στα *σύμβολα* της Παλμύρας αποδίδονται σε δύο τύπους σφραγίδων. Στον πρώτο εντάσσονται επίπεδες σφραγίδες (μήτρες) με προκαθορισμένους τύπους, οι οποίοι συνήθως παραπέμπουν στην περίσταση για την οποία εκδόθηκαν τα *σύμβολα*, ενώ στον δεύτερο ιδιωτικές σφραγίδες, οι οποίες αντλούσαν το θεματολόγιό τους από τη σύγχρονη γλυπτική[28]. Συχνά διακρίνονται και οι δύο τύποι σφραγίδων στο ίδιο αντικείμενο. Είναι βέβαιο ότι η παράσταση της ιδιωτικής σφραγίδας δεν συμπεριλαμβανόταν στο αρχικό σχέδιο, αφού έχουν εντοπισθεί *σύμβολα* που φέρουν τον ίδιο συνδυασμό παραστάσεων στις δύο όψεις τους με μόνη διαφοροποίηση το αποτύπωμα της ιδιωτικής σφραγίδας[29]. Ο συνδυασμός των σφραγίδων καθιστούσε το αντικείμενο διακριτό και εξασφάλιζε τη μοναδικότητά του αποκλείοντας τους ανεπιθύμητους χρήστες. Η παρουσία ιδιωτικών σφραγίδων εξασφάλιζε επιπλέον την προστασία από οποιαδήποτε παραχάραξη. Οι επίπεδες σφραγίδες–μήτρες ανήκαν στον κατασκευαστή, ενώ οι ιδιωτικές σφραγίδες σε εκείνον που πραγματοποιούσε την παραγγελία ή εκείνον που τελικά χρησιμοποιούσε το *σύμβολο*. Επίσης, η επιγραφή ήταν θέμα επιλογής και διαφοροποιούσε το αντικείμενο.

Η κατασκευή των συγκεκριμένων *συμβόλων* απαιτούσε λεπτομερή και χρονοβόρα διαδικασία. Αρχικά χρησιμοποιούνταν δύο μακέτες —μία για κάθε όψη— για τη διαμόρφωση του σχεδίου σε νωπό πηλό. Οι κατασκευαστές τους φαίνεται πως είχαν δειγματολόγιο (σχέδια ή μακέτες) που παρουσίαζαν στους πελάτες, προκειμένου εκείνοι να επιλέξουν και να παραγγείλουν. Η θέση που προοριζόταν για την επιγραφή και την αποτύπωση της προσωπικής σφραγίδας του πελάτη–παραλήπτη αφηνόταν αρχικά κενή για να συμπληρωθεί αργότερα, πρακτική που καθιστούσε το αντικείμενο απολύτως προσωπικό. Οι λεπτομέρειες του αναγλύφου εκτελούνταν στη συνέχεια με την τεχνική του pastillage και τη βοήθεια μικρής σπάτουλας. Η εργασία απαιτούσε ικανότητες ισάξιες με εκείνες των σφραγιδογλύφων και φαίνεται ότι ήταν προϊόν μακράς περιόδου μαθητείας. Οι μήτρες που χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή εικάζεται ότι ήταν από γύψο, υλικό άφθονο σε φυσική μορφή στην περιοχή της Παλμύρας. Μετά τη χύτευση του πηλού, τα *σύμβολα* αφήνονταν στον ήλιο, προκειμένου να ξηρανθούν, και ακολουθούσε η όπτησή τους σε κλίβανο. Για την ολοκλήρωση της παραγωγής τους απαιτείτο χρόνος λίγων ημερών[30].

Η θεματολογία των παραστάσεων των *συμβόλων* της Παλμύρας αναπαράγει εικόνες που δημιουργήθηκαν κατά την Ελληνιστική εποχή και στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκαν για αιώνες σε ολόκληρη την Ανατολή. Η τέχνη συγγενεύει με τη μνημειακή γλυπτική της Παλμύρας που προέρχεται τόσο από ναούς όσο και από τάφους. Το μικρό μέγεθος των *συμβόλων* καθιστούσε προσιτή την τέχνη αυτή στους πιστούς. Η τεχνοτροπία τους αποτελεί συνονθύλευμα ελληνικών, ελληνορωμαϊκών και εγχώριων στοιχείων. Τα ενδύματα των μορφών είναι σχεδόν πάντα ελληνικά ή ελληνορωμαϊκά. Η απεικόνιση της φύσης όμως, όπου επιχειρείται, πραγματοποιείται χωρίς απόδοση προοπτικής, σύμφωνα με την ασιατική τεχνοτροπία. Οι μορφές περιβάλλονται από αστρικά και κοσμικά σύμβολα. Συνήθως οι νεκροί ιερείς εικονίζονται στον ουρανό ανάμεσα σε άστρα και ουράνιες σφαίρες. Με τον τρόπο αυτό «ενώνονται» με τους θεούς της σωτηρίας που περιλαμβάνονται στα ίδια σύμβολα. Στα *σύμβολα* της Παλμύρας διατηρείται η ηχώ των αστρονομι-

27 Για τα αντικείμενα αυτά θα ακολουθήσει περαιτέρω μελέτη και ενδεχομένως ανάλυση του πηλού, εφόσον επιτραπεί.

28 Ingholt κ.ά. 1955, σ. iv–v.

29 Mesnil du Buisson 1962, σ. 20.

30 Mesnil du Buisson 1962, σ. 18– 19.

31 Mesnil du Buisson 1962, σ. 36–38.

32 Raja 2015a, σ. 171.

33 Raja 2015a και Raja 2015b, σ. 334 κ.ε. Porten 1968, σ. 183.

34 Mesnil du Buisson 1962, σ. 10.

35 Παράλληλα των παραστάσεων του Νομισματικού Μουσείου υπάρχουν στο Ingholt κ.ά. 1955: πίν. II, αρ. 22, σ. 4, πίν. XX, αρ. 380, σ. 51, πίν. XL, 821 a bis, σ. 108.

36 Mesnil du Buisson 1962, σ. 200 και 498. Ingholt κ.ά. 1955, πίν. XXII, αρ. 429, σ. 58.

37 Raja 2015a, σ. 167–168.

38 Ingholt κ.ά. 1955, πίν. XXI, αρ. 404, σ. 55, αρ. 408, σ. 56 και πίν. XXII, αρ. 413, σ. 56.

39 Mesnil du Buisson 1962, σ. 45, σ. 61, εικ. 17. Ingholt κ.ά. 1955, πίν. IV, αρ. 66, σ. 10.

40 Mesnil du Buisson 1962, σ. 111, εικ. 68.

41 Ingholt κ.ά. 1955, πίν. XLIV, αρ. 934, σ. 120.

42 Ingholt κ.ά. 1955, πίν. XLIV, αρ. 934, σ. 120.

43 Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι για την περιγραφή των παραστάσεων των δύο όψεων δεν πραγματοποιούμε διάκριση εμπροσθότυπου–οπισθότυπου, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των νομισμάτων, επειδή η μέθοδος κατασκευής των συγκεκριμένων αντικειμένων αποκλίνει από εκείνη των νομισμάτων και δεν εξυπηρετεί αυτόν το διαχωρισμό (βλ. σχετικά, Ingholt κ.ά. 1955, σ. iv.). Οι δύο όψεις αναφέρονται ως όψη α και β. Αντιθέτως δανειζόμαστε από τη νομισματική ορολογία τον όρο «έξεργο», όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Οι βιβλιογραφικές παραπομπές δίδονται με βάση την ομοιότητα των παραστάσεων. Δεν θα ήταν δυνατή η σύγκριση μητρών μόνο από τις φωτογραφίες των εκδόσεων.

44 Raja 2015a, σ. 177, 179.

κών και εσχατολογικών θεωριών του νεοπλατωνισμού που έχουν υιοθετηθεί στο πλαίσιο μιας σημιτικής θρησκείας[31].

Ιερείς, θεότητες και αστρικά σύμβολα

Τα περισσότερα από τα παραδείγματα του Νομισματικού Μουσείου φέρουν χαρακτηριστικά θέματα της εικονογραφίας των *συμβόλων* της Παλμύρας. Το θέμα που εικονίζεται συχνότερα στα *σύμβολα* της Παλμύρας είναι αυτό των ανακεκλιμένων μορφών (εικ. 1β, 3β και 7). Ανάμεσα στα έως σήμερα γνωστά *σύμβολα*, ο αριθμός εκείνων που φέρουν τον συγκεκριμένο τύπο ξεπερνά τα εκατό[32]. Τις περισσότερες φορές ταυτίζονται με απεικονίσεις ιερέων, αλλά και θεοτήτων. Οι παραστάσεις ιερέων συνήθως συνοδεύονται από επιγραφή που μεταφράζεται ως: «Οι ιερείς του Bel», δηλαδή οι ιερείς του θεού Βάαλ[33]. Οι μορφές φαίνεται να συμμετέχουν σε συμπόσια, χωρίς όμως να καθίσταται σαφές εάν αυτά λάμβαναν χώρα στη γη ή στον Παράδεισο[34]. Απεικονίσεις ιερέων εντοπίζονται στα *σύμβολα* του Νομισματικού Μουσείου είτε σε προτομή είτε σε σκηνές συμποσίων (εικ. 1α και β)[35].

Οι θεότητες της Παλμύρας έχουν δυναμική παρουσία στο θεματολόγιο των *συμβόλων*. Στη συλλογή του Νομισματικού Μουσείου εντοπίζεται μια πολύ σημαντική παράσταση, αυτή του ιερού γάμου ανάμεσα στο θεό Bel και στη σύζυγό του Αστάρτη–Αταργάτη (εικ. 3β). Το θυμίαμα που προσφέρουν οι πιστοί στην άλλη όψη του ίδιου *συμβόλου* (εικ. 3α) προορίζεται πιθανότατα για τις δύο αυτές θεότητες[36]. Η σκηνή του ιερού γάμου κοσμεί πολυάριθμα παραδείγματα *συμβόλων* που βρέθηκαν στον αύλειο χώρο του ιερού του Bel. Το ιερό αυτό, σύμφωνα με τους μελετητές, χαρακτηρίζεται ως το μεγαλύτερο της Παλμύρας[37].

Οι παραστάσεις των θεών, όπως προαναφέρθηκε, συνοδεύονται ή πλαισιώνονται από αστρικά σύμβολα (εικ. 2α)[38]. Πολλές φορές εκπροσωπούνται από αυτά. Στην εικόνα 6α το κυκλικό έξαρμα που δεσπόζει στο πεδίο ταυτίζεται με την ουράνια σφαίρα, σύμβολο του θεού Bel. Η ημισέληνος κάτω από τη σφαίρα συμβολίζει είτε τη σελήνη είτε το σύνολο του ουρανού[39]. Τα *σύμβολα* παρουσιάζουν πληθώρα αναφορών στο θάνατο και τη μεταθανάτια ζωή. Η απεικόνιση στεφάνου στην εικόνα 2β συμβολίζει τη νίκη επί του θανάτου[40]. Από τη θεματολογία δεν απουσιάζουν σύμβολα αποτρεπτικά του κακού, όπως η κεφαλή της Μέδουσας (εικ. 8α)[41].

Αποτυπώματα ιδιωτικών σφραγίδων που συνδέουν το *σύμβολο* με τον πελάτη–παραλήπτη του εντοπίζονται στο σύνολο των *συμβόλων* του Νομισματικού Μουσείου σε τρεις περιπτώσεις. Στην εικόνα 1β διακρίνεται το αποτύπωμα ωοειδούς σφραγίδας στα αριστερά της όλης παράστασης. Απεικόνιση πτερωτής μορφής, προερχόμενη από μικρών διαστάσεων ωοειδή σφραγίδα στην εικόνα 8β, έχει ερμηνευθεί ότι αποδίδει τη θεά Τύχη[42]. Αποτύπωμα μικροσκοπικής σφραγίδας παρατηρείται στο κέντρο του στεφάνου της εικόνας 2β. Οι επιγραφές είτε καλύπτουν ολόκληρη την όψη (εικ. 6β) είτε περιορίζονται στο έξεργο, δηλαδή στο χώρο κάτω από την παράσταση που διαχωρίζεται από αυτή με οριζόντια γραμμή (εικ. 1β και 3β)[43].

Στις επιγραφές των *συμβόλων* έχει κατά κανόνα χρησιμοποιηθεί η αραμαϊκή γλώσσα της Παλμύρας. Παρά το γεγονός ότι οι επίσημες γλώσσες της Παλμύρας κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο ήταν δύο, η τοπική αραμαϊκή και η ελληνική, και οι επίσημες επιγραφές της πόλης ήταν συχνά δίγλωσσες (αραμαϊκές–ελληνικές, σπανιότατα λατινικές), τα *σύμβολα* σε ελάχιστες περιπτώσεις φέρουν επιγραφές στα ελληνικά. Η προτίμηση στην αραμαϊκή αποτελεί ενδεχομένως ένδειξη της φύσης των θρησκευτικών εκδηλώσεων για τις οποίες εκδίδονταν τα *σύμβολα*. Το περιεχόμενο των επιγραφών περιορίζεται κυρίως σε αναγραφή αρσενικών κυρίων ονομάτων (ονομάτων ιερέων) και ονομάτων θεοτήτων, χωρίς να παρέχει πληροφορίες σχετικά με τις εκδηλώσεις για τις οποίες παράγονταν τα αντικείμενα αυτά. Συχνά τα κύρια ονόματα συμπίπτουν με ονόματα της βασιλικής οικογένειας. Δεν είναι όμως δυνατό να αποδειχθεί ότι τα *σύμβολα* εκδίδονταν από τους ηγεμόνες[44].

05
Ταφικός πύργος στην Παλμύρα. Προέλευση φωτογραφίας: Αρχείο καθηγητή B.J. Yon.

06α 06β

Χρονολόγηση και χρήση των συμβόλων

Τα αρχαιότερα *σύμβολα* από την Παλμύρα χρονολογούνται στο πρώτο ήμισυ του 1ου αι. μ.Χ. και τα υστερότερα στον 3ο αι. μ.Χ. Η παράδοση της παραγωγής τους χάθηκε μετά την τελική πτώση της πόλης το 272/3 μ.Χ. Σύμφωνα με τα δημοσιευμένα έως σήμερα δεδομένα, ελάχιστα από αυτά προσφέρουν ενδείξεις που οδηγούν στην ακριβή χρονολόγησή τους. Ο κατάλογος κυρίων ονομάτων που περιελήφθη στην αρχική δημοσίευση (Recueil) δεν κατέστη δυνατό να βοηθήσει αποτελεσματικά στο θέμα της ακριβούς χρονολόγησης, επειδή οι κάτοικοι της Παλμύρας είχαν τη συνήθεια να δίνουν στα παιδιά τους ονόματα των προηγουμένων γενεών, με αποτέλεσμα να μην είναι σαφές εάν το όνομα αναφέρεται σε ένα πρόσωπο ή/και σε κάποιον πρόγονο ή απόγονό του. Παρ' όλα αυτά, μια χρονολογική διάκριση των αντικειμένων βασιζόμενη στα τεχνοτροπικά τους χαρακτηριστικά, το μέγεθός τους και την τυπολογική διάκριση των επιγραφών τους έχει κατά κάποιο τρόπο επιτευχθεί. Φαίνεται ότι κατά τον 1ο και 2ο αι. μ.Χ. υπήρχε μεγαλύτερη ποικιλία παραστάσεων και σχημάτων, ενώ κατά τον 3ο μεταχριστιανικό αιώνα επικράτησε μεγαλύτερη τυποποίηση των παραστάσεων, μικρότερα μεγέθη και συντομότερες επιγραφές[45]. Τα περισσότερα από τα σωζόμενα *σύμβολα* της Παλμύρας χρονολογούνται στον ύστερο 2ο και τον 3ο μεταχριστιανικό αιώνα[46].

Τα *σύμβολα* από την Παλμύρα και οι επιγραφές που αναγράφονται σε αυτά δίνουν πολύτιμα στοιχεία για την ανάλυση της ταυτότητας της κοινωνίας και την οργάνωση του κράτους[47]. Παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για το ρόλο των θιάσων στον ελληνορωμαϊκό κόσμο[48]. Η θεματολογία τους μας παρέχει, όπως προαναφέραμε, αξιόλογες μαρτυρίες για τη θρησκευτική ζωή της πόλης, αλλά και τις σχέσεις με άλλες περιοχές και θρησκευτικές συνήθειες[49]. Ειδικότερα η μελέτη των ιδιότυπων αυτών αντικειμένων είναι δυνατό να φωτίσει πτυχές της κοινωνίας της Παλμύρας, όπως αυτή του ρόλου των τεσσάρων φυλών της πόλης, των μεγάλων οικογενειών ή ορισμένων κοινωνικών ομάδων στις θρησκευτικές τελετές και διοργανώσεις[50].

Συγκρίνοντας τα *σύμβολα*–tesserae της Ελλάδας και της Δύσης γενικότερα με εκείνα της Παλμύρας, φαίνεται ότι αυτά της Παλμύρας εντάσσονται στο είδος εκείνο των πλακιδίων που παρείχαν στον κάτοχό τους δικαίωμα εισόδου, εξασφάλιζαν θέση σε θεάματα ή συμμετοχή σε γεύματα–συσσίτια. Το θεματολόγιό τους, αλλά και οι θέσεις εύρεσής τους, όταν είναι γνωστές, τεκμηριώνουν τον

45 Mesnil du Buisson 1962, σ. 27–30.

46 Raja 2015a, σ. 170.

47 Smith 2013, σ. 16.

48 Al-As'Ad κ.ά. 2005, σ. 1.

49 Dirven 1999, σ. 146: Η εικονογράφηση (θεματολογία) των *συμβόλων* αποδεικνύει τη σχέση του βαβυλωνιακού θεού Nabû με τον Bel, το θεό της πόλης της Παλμύρας.

50 Raja 2015a, σ. 179, 180, 182–184.

© ΥΠΠΟΑ/ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

07

06
Σύμβολο ημικυκλικού σχήματος. 20 χιλιοστά. Όψη α: Κυκλικό έξαρμα και ημισέληνος. Συνήθως με τον τρόπο αυτό εικονίζεται η ουράνια σφαίρα, σύμβολο του θεού Bêl. Η ημισέληνος συμβολίζει είτε τη σελήνη είτε γενικότερα τον ουράνιο θόλο. Όψη β: Επιγραφή. Αρ. ΝΜ 263/2005). Επιγραφικό και Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα.

07
Σύμβολο ωοειδούς σχήματος. 17x9 χιλιοστά. Δύο ανθρώπινες μορφές σε ανάκλιντρο. Αρ. ΝΜ 256/2005. Επιγραφικό και Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα.

θρησκευτικό τους χαρακτήρα. Ενδεχομένως, μέσω αυτών ελεγχόταν η είσοδος σε ορισμένα ιερά ή τελετουργίες. Είναι όμως πολύ πιθανό να διανέμονταν για να διευκολύνουν την υποδοχή επισκεπτών–προσκυνητών. Η διανομή *συμβόλων* για θρησκευτικούς λόγους μαρτυρείται τόσο στην Ανατολή όσο και στη Ρώμη (*tesserae pelegrinorum*). Επρόκειτο για σύμβολα αναγνώρισης που επέτρεπαν τον έλεγχο της ταυτότητας των φερόντων, οι οποίοι ήταν συνήθως ξένοι ταξιδιώτες. Μετά την περαίωση της αποστολής τους, τα *σύμβολα* ήταν δυνατό να διατηρηθούν ως αναμνηστικά και να μετακινηθούν σε όλο τον κόσμο δίνοντας έναυσμα για αλληλεπιδράσεις και μιμήσεις[51].

Η παράδοση όμως αυτή δεν φαίνεται άγνωστη στην Ανατολή. Τα *σύμβολα* της Παλμύρας παρουσιάζουν ομοιότητες ως προς την κατασκευή με τέχνεργα που είναι γνωστά ως ιερά αποτυπώματα (*saintes empreintes*, ιερά αποτυπώματα σφραγίδων). Πρόκειται για τα —μεγαλύτερα σε μέγεθος— πήλινα ελληνοβουδιστικά πλακίδια, τα οποία ενδεχομένως δεν τα μιμήθηκαν οι τεχνίτες της Παλμύρας, οπωσδήποτε όμως γνώριζαν την ύπαρξή τους[52].

Ο χρόνος των λίγων ημερών που απαιτούσε η παραγωγή των *συμβόλων* της Παλμύρας οδήγησε τους μελετητές να συμπεράνουν ότι δεν επρόκειτο για παραγγελία που ήταν δυνατό να εξυπηρετηθεί άμεσα, αλλά ότι προορίζονταν για προγραμματισμένη χρήση. Παρά το γεγονός ότι τα θέματα των παραστάσεων συχνά παραπέμπουν στο θάνατο και τη μεταθανάτια ζωή, απέκλεισαν την ταφική χρήση των *συμβόλων* στο βαθμό που αυτή θα σχετιζόταν με την ημέρα του θανάτου. Είναι όμως πιθανό η χρήση τους να συνδεόταν με τελετές ή συμπόσια που γίνονταν αργότερα, προς τιμήν του νεκρού, σε προγραμματισμένο χρόνο μετά την ταφή. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το περιεχόμενο των επιγραφών που φέρουν ορισμένα *σύμβολα* και οι οποίες σχετίζονται με την έβδομη ή τη δέκατη ημέρα, επιτρέποντας στους μελετητές να υποθέσουν ότι πρόκειται ενδεχομένως για συγκεκριμένες ημέρες μετά το θάνατο[53].

Τις αρχικές υποθέσεις σχετικά με τη χρήση των αντικειμένων αυτών, οι οποίες στηρίχθηκαν κυρίως στον εικονογραφικό διάκοσμό τους και τις γραπτές πηγές της αρχαιότητας, ήρθαν να συμπληρώσουν ανασκαφικά ευρήματα, προϊόντα συστηματικών ανασκαφών. Όπως είναι γνωστό, το αρχαίο αντικείμενο που αποσπάται από το περιβάλλον του, χωρίς επιστημονική, ανασκαφική έρευνα, χάνει εκείνες τις πληροφορίες που θα βοηθούσαν στην «αποκατάσταση της Ιστορίας»,

51 Mesnil du Buisson 1962, σ. 38–39. Σχετικά με τη χρήση για την είσοδο σε θρησκευτικές εκδηλώσεις ελεγχόμενης πρόσβασης, βλ. Raja 2015a, σ. 179.

52 Mesnil du Buisson 1962, σ. 38–39.

53 Mesnil du Buisson 1962, σ. 21.

η οποία αποτελεί στόχο της αρχαιολογικής επιστήμης. Εφόσον δεν είναι δυνατό να γνωρίζουμε το αρχαιολογικό περιβάλλον των αντικειμένων που φυλάσσονταν από τις αρχές του 20ού αι. σε μουσεία και ιδιωτικές συλλογές ή προέρχονται από καταστήματα αρχαιοπωλών, βασιζόμαστε στην άντληση συμπερασμάτων από τα ανασκαφικά δεδομένα.

Τα ανασκαφικά δεδομένα

Δύο σημαντικά ευρήματα κατά τη διάρκεια ανασκαφικών εργασιών στην Παλμύρα ήλθαν να ρίξουν φως στο θέμα της χρήσης των *συμβόλων*. Μεγάλος αριθμός *συμβόλων* αποκαλύφθηκε μέσα και γύρω από το χώρο εστιάσεων (συμποσίων) που βρίσκεται στον αύλειο χώρο του ιερού του Bel. Τα περισσότερα βρέθηκαν στη θεμελίωση, στις εγκαταστάσεις αποχέτευσης του χώρου συμποσίων. Επομένως, τα αντικείμενα αυτά είχαν απορριφθεί μετά την περαίωση του σκοπού τους. Αποδεικνύεται λοιπόν ότι οι συμμετέχοντες στα γεύματα δεν έπαιρναν απαραιτήτως μαζί τους τα *σύμβολα* φεύγοντας. Τα εικονογραφικά θέματα των *συμβόλων* από το ιερό του Bel παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Εικονίζουν πολλές από τις θεότητες της Παλμύρας, δεν συνδέονται αποκλειστικά με τη λατρευόμενη θεότητα στο συγκεκριμένο ιερό. Αυτή η παρατήρηση μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι τα ιερά γεύματα δεν οργανώνονταν απαραίτητα προς τιμήν του θεού, στον οποίο ήταν αφιερωμένο το ιερό[54].

Διαφορετική εικόνα μάς δίνουν τα ευρήματα από το ναό του Arşu. Το ιερό σχετίζεται με μία από τις τέσσερις φυλές της Παλμύρας και βρίσκεται στην περιοχή της λεγόμενης «Ελληνιστικής Πόλης», η οποία όμως δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση, είτε λόγω της διάβρωσης και της φυσικής φθοράς είτε λόγω της καταστροφής της από τον Ρωμαίο αυτοκράτορα Αυρηλιανό το 272/3 μ.Χ. Εκεί κατά τις ανασκαφικές εργασίες του 1980 ήρθαν στο φως 125 *σύμβολα*, τα οποία πιθανότατα είχαν τοποθετηθεί μέσα σε πίθο. Βρέθηκαν διασκορπισμένα γύρω από το θραυσμένο αγγείο. Φέρουν όλα τον ίδιο τύπο, την παράσταση του θεού Arşu. Το εύρημα αυτό χρονολογείται στον 2ο αι. μ.Χ., προσφέρει σημαντικά δεδομένα στην έρευνα του ρόλου των *συμβόλων*, αλλά και γενικότερα στη μελέτη της θρησκείας και της κοινωνίας της Παλμύρας, καθώς τεκμηριώνει τη σχέση του θεού Arşu με μία από τις φυλές, τη φυλή του Bani Mattabôl. Σύμφωνα με τους μελετητές, είτε πρόκειται για *σύμβολα* που αποθηκεύτηκαν προσωρινά, προκειμένου να διανεμηθούν για συμπόσιο που δεν πραγματοποιήθηκε, είτε αποτελούν προϊόν συλλογής μετά τον έλεγχο της εισόδου στο συμπόσιο, άποψη που θεωρείται πιθανότερη. Δεν αποκλείεται να αρχειοθετούνταν τα *σύμβολα* που είχαν διανεμηθεί και συγκεντρωθεί σε συμπόσια για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από τις ενδείξεις εγκατάλειψης του ιερού κατά τον 3ο αι. μ.Χ.[55].

Αρκετά *σύμβολα* προέρχονται από άλλα ιερά της Παλμύρας. Οι εικονιζόμενες θεότητες δεν ταυτίζονται απαραίτητα με την κύρια θεότητα των ιερών. Αυτό παρέχει σοβαρές ενδείξεις για την αποσύνδεση των ιερών γευμάτων από τη λατρεία των θεοτήτων, στα ιερά των οποίων φιλοξενούνταν τα γεύματα. Μεμονωμένα ευρήματα έχουν εντοπιστεί και εκτός ιερών, μέσα στην πόλη της Παλμύρας[56].

Τα ανασκαφικά ευρήματα που προαναφέρθηκαν συμβάλλουν στην ερμηνεία των λατρευτικών πρακτικών στην Παλμύρα, δίνοντας παράλληλα σημαντικές ενδείξεις για τη χρήση των *συμβόλων*, αλλά και για τη λειτουργία των ιερών. Συμπερασματικά αναφέρουμε ότι η μελέτη των αντικειμένων αυτών που συνδέονταν αναμφίβολα με θρησκευτικές τελετές δίνει πολλές πληροφορίες για το ρόλο των θιάσων, τις φυλές και τη θρησκεία της Παλμύρας. Η συχνή αναφορά των επιγραφών στις φυλές, κυρίως κατά τον 1ο και κατά το πρώτο ήμισυ του 2ου αι. μ.Χ., δείχνει ότι τα *σύμβολα* χρησιμοποιούνταν σε εκδηλώσεις που είχαν παραδοσιακό χαρακτήρα[57]. Όλοι οι μελετητές συμφωνούν ως προς τη χρήση τους για την είσοδο σε τελετουργικά γεύματα–συμπόσια. Αυτά φιλοξενούνταν από θρησκευτικές ομάδες και λάμβαναν χώρα στα ιερά της Παλμύρας. Διοργανώνονταν πιθανότατα από ιερείς, ίσως

α

β

08
Σύμβολο κυκλικού σχήματος. 16 χιλιοστά. Όψη α: Κεφαλή Μέδουσας κατ' ενώπιον. Όψη β: Αποτύπωμα ωοειδούς σφραγίδας με παράσταση θεάς Τύχης (;). Αρ. ΝΜ 264/2005. Επιγραφικό και Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα.

© ΥΠΠΟΑ/ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

από εκείνους που εικονίζονταν στα *σύμβολα*. Τα γεύματα–συμπόσια δεν δίδονταν απαραιτήτως προς τιμή του θεού στον οποίο ήταν αφιερωμένο το ιερό όπου λάμβαναν χώρα. Αξιοσημείωτη είναι η ένδειξη της χρήσης των ιερών, τα οποία ήταν πιθανότατα δημόσιοι χώροι, από ομάδες που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν «μη κρατικές»[58].

Η ακριβής προέλευση των *συμβόλων* του Νομισματικού Μουσείου δεν είναι δυστυχώς γνωστή. Η συμβολή τους, επομένως, στην έρευνα των *συμβόλων* της Παλμύρας θα περιοριστεί μόνο στην προσθήκη νέων τύπων και συνδυασμών, καθώς και στην αύξηση του αριθμού των καταγεγραμμένων παραδειγμάτων στην περίπτωση επαναλαμβανόμενων παραστάσεων. Ελπίζουμε ότι η ολοκλήρωση της έρευνας θα εμπλουτίσει τη γνώση μας ως προς τα συγκεκριμένα αντικείμενα, θα συντελέσει σε πληρέστερη δημοσίευσή τους και θα οδηγήσει σε ένταξή τους στην ολοκληρωμένη Συλλογή (Recueil) των *συμβόλων* της Παλμύρας και την πληρέστερη συμπληρωματική έκδοσή της, σύμφωνα με το όραμα των μελετητών[59].

* Το κείμενο αποτελεί μια πρώτη δημοσίευση αντικειμένων από τις συλλογές του Νομισματικού Μουσείου, τα οποία θα ενταχθούν και θα μελετηθούν αναλυτικότερα στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής της γράφουσας. Η διατριβή εκπονείται στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΕΚΠΑ και έχει τον προσωρινό τίτλο: «Ρόλος και σημασία των πήλινων σφραγισμάτων από την Εποχή του Χαλκού έως το τέλος της κλασικής αρχαιότητας. Υλικά κατάλοιπα και γραπτές πηγές».

** Ευχαριστούμε το Επιγραφικό και Νομισματικό Μουσείο για την άδεια δημοσίευσης των *συμβόλων*.

*** Ευχαριστούμε θερμά τον καθηγητή Jean-Baptiste Yon για την παραχώρηση των φωτογραφιών της Παλμύρας από το προσωπικό αρχείο του.

**** Η φωτογράφιση των *συμβόλων* του Νομισματικού Μουσείου έγινε από τον Γιάννη Τζιτζά.

54 Raja 2015a, σ. 184.

55 Al-As'Ad κ.ά. 2005, σ. 2–7.

56 Raja 2015a, σ. 168.

57 Mesnil du Buisson 1962, σ. 27. Η σχέση των φυλών με τα *σύμβολα*–tesserae τεκμηριώνεται κατά την αρχαιότητα τόσο με την αναγραφή των ονομάτων των φυλών της Αττικής σε αυτά (Lang / Crosby 1964, σ. 77. Thompson 1951, σ. 45–60, ιδιαιτ. 51–52), όσο και με το ρόλο που διαδραμάτιζαν οι φυλές ως προς τη διανομή ορισμένων τύπων *συμβόλων* στη Ρώμη (Virlouvet 1995, σ. 370). Η σύνδεση αυτή απηχεί πιθανώς μια γενικότερη διατήρηση της παράδοσης ως προς τη χρήση αυτών των αντικειμένων.

58 Raja 2015a, σ. 175 και 184.

59 Al-As'Ad κ.ά. 2005, σ. 1.

Βιβλιογραφία

Al-As'Ad κ.ά. 2005: Al-As'Ad K. / Briquel-Chatonnet Fr. / Yon J.B., «The Sacred Banquets at Palmyra and the Function of the tesserae: Reflections on the tokens found in the Arşu Temple», στο E. Cussini (επιμ.)., *A Journey to Palmyra. Collected Essays to Remember Delbert R. Hillers* («Culture & History of the Ancient Near East» 22) Brill, Leiden / Boston 2005, σ. 1–10.

Bonner 1908: Bonner R., «Use and Effect of Attic Seals», *Classical Philology* 3 (1908), σ. 400–401.

Davidson / Thompson 1943: Davidson G.R. / Thompson D.B., *Small Objects from the Pnyx I*, *Hesperia* Suppl. 7 (1943).

Dirven 1999: Dirven L., *The Palmyrenes of Dura-Europos. A study of Religious Interaction in Roman Syria*, Brill, Leiden / Boston / Köln 1999.

D'Onofrio 2007: D'Onofrio A.M., «Tallies, Tokens & Counters from the Mediterranean to India», *Proceedings of the Meeting Held at the Università degli Studi di Napoli "L'Orientale", Naples, 31st May 2004*, Naples 2007, σ. 85–103.

Dunant 1959: Dunant C., «Nouvelles tessères de Palmyre», *Syria* 36 (1959), σ. 102–110, πίν. XIV.

Ingholt κ.ά. 1955: Ingholt H. / Seyrig H. / Starcky J. / Caquot A., *Recueil des tessères de Palmyre*, Institut Français d'Archéologie de Beyrout («Bibliothèque Archéologique et Historique» 58), Paris 1955.

Lang / Crosby 1964: Lang M. / Crosby M., *Weights, Measures and Tokens* («The Athenian Agora» 10), The American School of Classical Studies at Athens, Princeton / New Jersey 1964.

Mesnil du Buisson 1962: Mesnil du Buisson R. (comte du), *Les tessères et les monnaies de Palmyre*, Paris 1962.

Müller 1999: Müller W., *Die Siegelabrücke von Aj. Triada und anderen zentral- und ostkretischen Fundorten. Die Tonplomben und andere Gestempelte Tonobjekte (Corpus der minoischen und mykenischen Siegel* II,6), Berlin 1999, σ. 339–399.

Panagiotopoulos 2014: Panagiotopoulos D., *Mykenische Siegelpraxis. Funktion, Kontext und administrative Verwendung mykenischer Tonplomben auf dem Griechischen Festland und Kreta* («Athenaia» 5), Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών, Μόναχο 2014.

Porten 1968: Porten B., *Archives from Elephantine. The Life of an Ancient Jewish Military Colony*, University of California Press, Berkeley / Los Angeles 1968.

Raja 2015a: Raja R., «Staging "private" religion in Roman "public" Palmyra. The role of the religious dining tickets (banqueting tesserae)», στο C. Ando / J. Rüpke (επιμ.), *Public and Private in Ancient Mediterranean Law and Religion*, Berlin / Munich / Boston 2015, σ. 165–186.

Raja 2015b: Raja R., «Palmyrene Funerary Portraits in Context. Portrait Habit between Local Tradition and Imperial Trends», στο J. Fejfer / M. Moltesen / A. Rathje (επιμ.), *Tradition. Transmission of Culture in the Ancient World* («Acta Hyperborea» 14), Danish Studies in Classical Archaeology, Museum Tusculanum Press, University of Copenhagen, Copenhagen 2015, σ. 329–362.

Rostovtzeff 1905: Rostovtzeff M., «Interprétation des tessères en os», *Revue Archéologique* 5 (1905), σ. 110–124.

Σβορώνος 1898: Σβορώνος Ι., «Περί των εισιτηρίων των αρχαίων», *Διεθνής Εφημερίς Νομισματικής Αρχαιολογίας* 1 (1898), σ. 37–120.

Σβορώνος 1905: Σβορώνος Ι., «Αρχαία πήλινα σύμβολα και εκμαγεία νομισμάτων και δακτυλιολίθων», *Διεθνής Εφημερίς Νομισματικής Αρχαιολογίας* 8 (1905), σ. 323–338, πίν. IX, X και XI.

Schmandt-Besserat 1994: Schmandt-Besserat D., «Tokens: a prehistoric archive system», στο P. Ferioli / E. Fiandra / G.G. Fissore / M. Frangipane (επιμ.), *Archives before Writing. Proceedings of the International Colloquium, Oriolo Romano, October 23–25, 1991*, Torino 1994, σ. 13–28.

Smith 2013: Smith A., *Roman Palmyra. Identity, Community & State Formation*, Oxford University Press, Oxford / New York 2013.

Thompson 1951: Thompson H.A., «Excavations in the Athenian Agora: 1950», *Hesperia* 20 (1951), σ. 45–60.

Virlouvet 1995: Virlouvet C., *Tessera Frumentaria. Les procédures de distribution du blé public à Rome à la fin de la République et au début de l'Empire* («Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome» 286), Rome 1995.